

Srebrenica: een 'veilig' gebied

Deelstudie

Chemische wapens ingezet

Chemische wapens ingezet?

D.C.L. Schoonoord

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

Boom - Amsterdam

Deze studie is geschreven in opdracht van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en maakt deel uit van het Srebrenica-rapport.

© 2002 D.C.L. Schoonoord / NIOD

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Inhoud Chemische wapens ingezet?

- 1. Berichten over gebruik van chemische wapens tijdens de oorlog**
- 2. Chemische wapens ingezet tegen de colonne op weg naar Tuzla?**
- 3. Conclusie**

1. Berichten over gebruik van chemische wapens tijdens de oorlog

Verschillende personen die na de val van Srebrenica de tocht naar Tuzla meemaakten, meenden dat zij onderweg door het Bosnisch-Servische leger met chemische wapens waren bestookt. Ter inleiding op de beantwoording van de vraag of er ná de val van Srebrenica chemische middelen zijn ingezet en in welke vorm, zal eerst uiteen worden gezet wat over het gebruik van zulke middelen bekend was in de periode vóór de val.

Gedurende de gehele oorlog in Bosnië viel voortdurend te horen dat chemische 7 wapens zouden zijn ingezet. Partijen beschuldigden elkaar van het gebruik ervan, al waren er geen bewijzen waar het dodelijke chemische middelen betrof. Al voor het uitbreken van de oorlog in Bosnië werd beweerd dat op 25 september 1991 bij Osijek in Kroatië gifgas was gebruikt door het Joegoslavische leger (de VJ). De Joegoslaven ontkenden, en Amerikaanse waarneming ter plaatse bracht niet aan het licht dat de VJ beschermende maatregelen had genomen.¹

Nadat de oorlog in Bosnië was begonnen, maakte westerse pers meermalen melding van de inzet van chemische wapens. Men baseerde zich daarbij op VN-, Servische-, Bosnisch-Servische- en Bosnische bronnen. Ook Nederlandse bronnen spreken van een mogelijke inzet van chemische middelen. Opmerkelijk was dat de berichten daarover vooral betrekking hadden op Noord-oost-Bosnië en de regio Tuzla. Niet uit te sluiten valt dat deze vroege geruchten de angst voor een eventueel gebruik van chemische wapens hebben aangewakkerd. De mogelijkheid bestaat dat vreemde verschijnselen bij de ontploffing van granaten die bij de tocht van Srebrenica naar Tuzla werden waargenomen, daardoor werden geïnterpreteerd als gebruik van chemische wapens.

Bij een beschouwing over eventueel gebruik van chemische middelen is het van belang te bezien wat daaronder moet worden verstaan. Het Chemische Wapens-verdrag van 1994 maakt namelijk onderscheid naar ‘munitions and devices, specifically designed to cause death or other harm’ en ‘Riot Control Agents’, een chemisch middel dat ‘can produce rapidly in humans sensory irritation or disabling physical effects which disappear within a short time following termination of exposure’. Bezit en inzet van dodelijke middelen is verboden. Het verdrag verbiedt het bezit van *Riot Control Agents* echter niet, maar deze mogen niet worden ingezet als ‘a method of warfare’.²

¹ ABZ, DWH/ARA/ 00844. Code Van Nouhuys 1404, 01/10/91.

² Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on Their Destruction (Corrected version in accordance with Depositary Notification C.N.246.1994.TREATIES-5

Het ziet er naar uit dat de vóór de val van Srebrenica in Bosnië ingezette middelen tot deze tweede categorie behoorden. Er is geen bewijs dat chemische middelen om de dood te veroorzaken ooit in Bosnië zijn ingezet. Zij waren overigens aan Bosnische kant, zij het in geïmproviseerde vorm, wel beschikbaar. Al in oktober 1992 zei president Izetbegović in Teheran dat de Bosnische Moslims over gifgas beschikten en zich gedwongen zouden kunnen zien dat tegen de Bosnische Serven in te zetten.³ Selim Bešlić, burgemeester van Tuzla, verklaarde tegen het NIOD dit chloor betrof, het enige chemische middel dat in 1992 voorhanden was. Hij had voorbereidingen laten treffen bij de chloorfabriek van Tuzla om bij een Bosnisch-Servische aanval chloor te kunnen gebruiken. Hij zei zich bewust te zijn van het internationale verbod op het gebruik van chemische wapens ‘maar wat moet je bij een aanval als je verder geen wapens hebt?’⁴

De Bosnische Moslims troffen inderdaad voorbereidingen voor de inzet van chloorgas. Radio-journalist Salih Brkić meldde in juli 1993 vanuit Tuzla dat het 2e Korps van de ABiH (het leger van de Bosnische Moslims) de inzet ervan voorbereidde in de Posavina-corridor bij Brčko. Tanks met het gas waren naar het gebied overgebracht. Gedetailleerde instructies voor het gebruik ervan waren door het 2e Korps uitgevaardigd. Bij een aanval van de Bosnische Serven zouden eerst ter waarschuwing een kleine hoeveelheid chloorgas en andere ‘hoogst gevaarlijke gassen’ worden losgelaten. Vervolgens zou een aantal vaten met een inhoud van enkele tonnen worden opengezet. De bevolking zou worden gewaarschuwd om te evacueren. Kwamen zij terecht in de zone waarin het chloorgas werd ingezet, dan zouden de Bosnische Serven daarvoor verantwoordelijk worden gesteld.⁵

Die inzet leek niet ver af; het 2e Korps stelde op 10 augustus 1993 de Bosnische Serven een ultimatum om de opmars naar Brčko een halt toe te roepen. De plaatsvervangend commandant van het 2e Korps, brigade-generaal Andjelko Makar, zei echter op het allerlaatste moment van ontsteking te hebben afgezien omdat de VRS (het leger van de Bosnische Serven) afzag van verdere actie. Ook het stadsbestuur van Tuzla zou druk hebben

and the corresponding Procès-Verbal of Rectification of the Original of the Convention, issued on 8 August 1994).

³ ‘Bosnia Chief Threatens to Use Poison Gas Against Serbs’, *The Houston Chronicle*, 31/10/92.

⁴ Interview Selim Bešlić, 06/08/97. In januari 1993 beschuldigde generaal Mladić in een brief aan de commandant *Bosnia-Herzegovina Command* de Bosnische Moslims ervan in Tuzla chemische wapens te fabriceren. Generaal Briquemont diende er voor te zorgen dat het gebied rond Tuzla, dat onder bescherming van de VN stond, werd gedemilitariseerd en dat de installaties voor de productie van chloorgas werden ontmanteld. (*Agence France Presse* (overgenomen van Tanjug, 12/01/93: ‘Bosnian Serb commander charges Moslems make chemical arms’).

⁵ BBC Summary of World Broadcasts (overgenomen van Radio Bosnië-Herzegovina, Sarajevo), 29/07/93.

uitgeoefend dit niet te doen omdat een dergelijke wanhoopsdaad slechts represailles zou oproepen.⁶

Kort daarna zei de commandant van de 126e Brigade ABiH tegen VN-personeel in Tuzla dat tegen de VRS chemische granaten - vermoedelijk chloorgas - waren gebruikt om de capaciteiten van de ABiH te tonen.⁷ De Veiligheidsraad werd erover ingelicht.⁸ Ook de Bosnische Serven meldden dat bij beschietingen door ABiH-artillerie nabij het Oost-Bosnische Zvornik in oktober 1993 chemische granaten zouden zijn gebruikt. De commandant van het Zvornik-garnizoen, majoor Vinko Pandurević, beweerde dat meer dan zestig granaten waren afgevuurd, waarvan tenminste eenderde was voorzien van een chemische lading gebaseerd op chloorgas.⁹

Een team van VN-waarnemers kreeg opdracht een onderzoek in te stellen en monsters te nemen. Testen op overblijfselen van de granaten toonden echter dat het om rookgranaten ging. De enige andere granaten die onder de noemer chemische granaten zouden kunnen worden gebracht waren CS-granaten (chloorbenzidilenmalondinatrij). Dit gas is niet dodelijk en werd vaak door militairen gebruikt om gasmaskers te testen. De geringe hoeveelheid chloorgas die een granaat kon bevatten zou gebruik ervan trouwens weinig effectief maken, tenzij deze in een besloten ruimte ontplofte. Het was UNPROFOR bekend dat er in de regio Tuzla was bedreigd om vaten met chloor te laten exploderen maar dat was waarschijnlijk eerder angstaanjagend dan letterlijk bedoeld. UNPROFOR zag geen bewijs dat dit dreigement uitgevoerd zou zijn.¹⁰

Omgekeerd waren er medio 1993, eerder dus, berichten dat tussen de granaten die de VRS op de posities van de ABiH nabij Sarajevo afvuurde enkele granaten met *riot-control gas* (CS-gas) zaten. VN-waarnemers hadden granaten gezien die een witte rook verspreidden. Opnamen door *Reuters*-televisie van een VN-waarnemer met een gasmasker op die een niet-geëxplodeerde 122mm granaat fotografeert, versterkten bij het publiek de vrees dat chemische wapens waren ingezet. Een VN-woordvoerder verklaarde evenwel dat er geen bewijzen waren dat een van de partijen strijdgassen gebruikte. Tegelijkertijd verklaarde in Belgrado Cedric Thornberry, plaatsvervangend hoofd van de VN-missie aldaar, dat de VN zou onderzoeken wat de inhoud van de granaten was en wie ze had afgevuurd. Eerder al had de Britse regering

⁶ F. Westerman, 'Chemische bom van Tuzla bestaat echt', *de Volkskrant*, 25/08/93.

⁷ 'Bosnians Said To Be Using Chemical Grenades In War', *Reuters* (bron VN), 21/10/93.

⁸ UNGE, ICFY, Box 29, File 010/9C and 010/10 1993. Code Cable Stoltenberg to Annan, 20/10/93, No. 2023.

⁹ BBC Summary of World Broadcasts (overgenomen van TANJUG Belgrado, 22/10/93.

¹⁰ UNGE, ICFY, Box, 010/9C and 010/10 1993, Archives No. 29 (ICTY No. 26). Fax HQ UNPROFOR Zagreb to Annan New York, 23/10/93, Outgoing Fax No. C 633.

verklaard dat alle drie de partijen in de Bosnische oorlog over geïmproviseerde granaten met *riot-control gas* beschikten.¹¹

Eind 1993 was de beurt aan de Bosnische premier Silajdžić om in een brief aan de voorzitter van de Veiligheidsraad de Bosnische Serven te beschuldigen van het afvuren van tweeduizend granaten met gifgas bij een aanval op de regio Teočak, nabij Tuzla.¹² Vanuit Washington kwamen, eveneens eind 1993, uit de mond van Marshall Harris, voormalig ‘Chief Desk Officer’ voor Bosnië van het *State Department*, geluiden dat Bosnië op de rand van een chemische oorlog stond. Marshall wees daarbij op de dreigementen van ABiH-commandanten om chemische wapens tegen de Bosnische Serven in te zetten en op ‘credible evidence’ van sporen van chemische wapens op artilleriegranaten rondom Sarajevo. Washington waarschuwde via haar ambassadeur in Sarajevo de Bosnische regering dat dit een overtreding inhield van het Geneefse Protocol van 1925, dat het gebruik van chloorgas en andere dodelijke gassen verbod. De Bosnische regering ontkende echter het bezit of gebruik van chemische wapens en de Joegoslavische regering in Belgrado ontkende de Bosnische Serven chemische wapens te hebben geleverd.¹³

Vervolgens kwamen van Kroatische zijde beschuldigingen dat de ABiH chemische wapens inzette. Dat zou op 22 december 1993 in Krčevina bij Nova Bila in centraal-Bosnië zijn gebeurd. De Kroatische ambassadeur bracht de beschuldigingen in tijdens overleg in Genève waarbij de secretaris-generaal van de VN en *Under-secretary-general* Marrack Goulding aanwezig waren. De klacht ging vergezeld van een toxicologisch rapport van een Franciscaans Hospitaal dat aangaf dat intoxicatie van een meisje was veroorzaakt door een niet nader aangeduide ‘chemical warfare agent’.¹⁴ Met de boodschap dat de secretaris-generaal op grond van een resolutie van de Algemene Vergadering ten spoedigste diende te reageren op een klacht van een lidstaat dat chemische, biologische of toxische wapens waren gebruikt, doorzocht New York de rapportages van UNPROFOR en krantenknipsels. Daar werd niets gevonden.¹⁵

¹¹ ‘U.N. Says Non-Lethal Gas Shells Fired in Sarajevo’, *Reuters*, 18/07/93, Thornberry bevestigde dat de Moslims hadden bedreigd tijdens de gevechten om de corridor bij Brčko chloorgas in te zetten tegen de Bosnische Serven wanneer zij niet stopten met de inzet van raketwerpers. Ter geruststelling was aan het bericht toegevoegd dat de VN niet geloofde dat chloorgas als wapen effectief op het slagveld kon worden ingezet.

¹² ‘2,000 Bosnian Serb shells, toxic gas hit Teocak’, *Agence France Presse* (overgenomen van Radio Sarajevo), 06/12/93:

¹³ ‘Did U.S. head off chemical war in Bosnia? Fears of illegal attacks may have led to warning’, *The Atlanta Journal and Constitution*, 30/11/93.

¹⁴ UNGE, UNPROFOR, Box 77, File 2.5. Code Cable Goulding to Sevan, 14/01/94, nr. GVA00569.

¹⁵ UNGE, UNPROFOR, Box 77, File 2.5. Political Affairs Officer Centre for Disarmaments Affairs (D.A. Fraser) to Department of Peace Operations (Col. H. Purola), 17/01/94. De verwijzing was naar General Assembly Resolution 42/37C van 30 november 1987. F. Davinić antwoordde Goulding, 17/01/94.

Het Britse bataljon in Vitez stelde nader onderzoek in. Het voorval was hen niet gemeld; wel waren de Britten bekend met drie andere meldingen in de periode november 1994 - januari 1995. Een door de Bosnische Moslims gefabriceerde 120 mm mortiergranaat zou chloor hebben bevat. Testresultaten waren echter negatief. Bij een andere melding konden de Britten met zogeheten NBC-detectiemiddelen (de afkorting staat voor Nucleaire, Biologische en Chemische wapens) geen sporen van chemische wapens vinden. Opgemerkte symptomen kwamen overeen met die na de inademing van cordiet dat bij explosies vrijkwam.¹⁶ Wederom was er, ondanks Britse en VN-inspanning, geen bewijs geleverd voor het gebruik van chemische wapens.

In juni 1994 doken opnieuw berichten over het gebruik van gifgas op. Bij aanvallen van de ABiH zuid van Doboj in West-Bosnië, zouden volgens bronnen binnen de VRS gasgranaten zijn gebruikt.¹⁷ In het ziekenhuis van Doboj zou een patiënt aan de gevolgen van zo'n aanval zijn overleden en een tweede herstellende zijn.¹⁸ In dezelfde periode waren er ook berichten dat de VRS in de oostelijke enclaves gifgas inzette. Britse *Joint Commission Observers* (JCO's) rapporteerden dat de VRS bij een aanval op Goražde gas had gebruikt. Het ging niet om CS-gas, maar om een niet nader gespecificeerd verstikkend gas, dat evenwel geen slachtoffers had gemaakt.¹⁹ In Žepa raakte een meisje bedwelmd door het inademen van vermoedelijk CS-gas. Na enkele uren was zij hersteld. Moeder en kind waren een balspel aan het spelen met iets dat op een tennisbal leek, maar in werkelijkheid een overblijfsel was van een luchtbombardement van Žepa aan het begin van de oorlog. Bewoners zeiden dat toen explosieven waren gebruikt die vreemde rode en witte nevels hadden verspreid.²⁰ Berichten over zulke nevels zouden ook later opduiken.

Op 11 november 1994 zou de VRS in de omgeving van Velika Jelica tijdens een offensief in de Majevisa-heuvels het 2e Korps van de ABiH met artilleriegranaten hebben beschoten, waarbij elke tweede granaat een gele wolk veroorzaakte. Op verzoek van het 2e Korps bezochten officieren van het Scandinavische bataljon in gezelschap van de stafarts en de NBC-officier van het 2e Korps in het veldhospitaal van Rainci zeventien soldaten die daar waren opgenomen met verschijnselen als rode gezichten, zweten en vermoeidheid. Drie uur

¹⁶ UNGE, UNPROFOR, Box 199, File BH Command 19-23 Jan 94. HQ BH Command Kiseljak to HQ UNPROFOR, 210900A Jan 95.

¹⁷ BBC Summary of World Broadcasts (overgenomen van *TANJUG*), Belgrado, 20/06/94.

¹⁸ SRNA Review of Evening News, *SRNA*, 25/08/95.

¹⁹ UNGE, UNPROFOR, Box 77, File 2.5.BH Comd Forward to HQ UNPROFOR Zagreb, 081715B Apr 94, outgoing fax 769/94.

later, na het drinken van melk waren de meesten weer opgeknapt. Vermoedelijk ging het om een sterk soort traangas.

Omdat de besmetting op slechts tien kilometer van de A-compagnie van Dutchbat te Simin Han plaats had, wekte dit laatste geval de belangstelling van de KL Crisisstaf. Daar kwam nog bij dat enkele dagen daarna een Dutchbat-arts in het ziekenhuis van Tuzla op bezoek was gegaan na een melding van een tolk dat er drie patiënten waren opgenomen die in contact waren geweest met strijdgassen. Het betrof militairen met ademhalingsmoeilijkheden en geïrriteerde slijmvliezen. Eén patiënt had tijdelijke verlamningsverschijnselen aan het onderlichaam. Na drie uur verdwenen de verschijnselen. Uit de symptomen kon de Nederlandse arts niet opmaken om welk gas het ging. Zenuwgas leek, gezien de voorbijgaande aard van de klachten, onwaarschijnlijk.²¹

Twee verschillende debriefingsverklaringen van Nederlandse militairen beschrijven soortgelijke en mogelijk dezelfde voorvallen. Een eerste verslag gaf aan dat bij gevechten bij Visoko en in de Sapna-duim (waar de A-compagnie gelegerd was) de VRS-aanvallen met chemische wapens had uitgevoerd. Het ging om een geelkleurig gas. Ongeveer veertig ABiH-militairen kregen last van hun ogen, ingeclapte longen en het zenuwstelsel raakte buiten werking. Na vijf uur was dat weer hersteld. Volgens de VN was het gebruikte gas vergelijkbaar met 'pepperspray'. Een Nederlandse arts die het ziekenhuis van Tuzla had bezocht, meende echter dat het om een zwaarder soort gas ging.²² Een tweede verslag gaf aan dat de commandant van het 2e Korps ABiH, generaal Sead Delić, de A-compagnie van Dutchbat in Simin Han had gebeld om te zeggen dat de VRS chemische wapens had gebruikt. Delić toonde zich ontzet en vertelde dat de slachtoffers waren overgebracht naar een veldhospitaal bij Rainci Gornji maar na enkele uren waren hersteld. Naar werd beweerd, had de VRS gebruik gemaakt van een zware vorm van traangas. Daarnaast hoorde de Dutchbat-compagnie van de ABiH dat zij beschoten waren met granaten waar gele rook uitkwam. Vervolgens had de ABiH als tegenmaatregel atropine-injectoren uitgedeeld aan de eigen militairen. Omdat de chemische middelen niet op grote schaal waren gebruikt, verwachtte Dutchbat er geen hinder van. Vragen over de soort middelen die de VRS mogelijk had gebruikt, werden aan Den Haag gesteld.²³

²⁰ UNGE, UNPROFOR., Box 426, File UNPROFOR BHC 4.Flt Lt Colin Laker, Case Study Žepa. UNMO Operations Sarajevo, 30/06/94.

²¹ 101MIPel Apeldoorn. Verslag debriefing 101MIDCie, 23 december 1995.

²² 101MIPel Apeldoorn. Verslag debriefing 101MIDCie, 23 december 1995. Deze debriefing betrof een kapitein die van 05/07 tot 29/11/94 als S2 werkte bij het Support Command in Lukavac.

²³ 101 MIPel Apeldoorn. Verslag debriefing van 12 Infbat Lumbl, 1-2 februari 1995 te Schaarsbergen, p.27.

Het Genieopleidingscentrum, dat deze meldingen onderzocht, meende zonder nadere gegevens over de uitwerkingsverschijnselen, opschriften op niet-ontplofte granaten en monsters, niet tot een conclusie te kunnen komen. De verschijnselen waren niet direct typerend voor een traangasaanval. Wat niettemin aannemelijk maakte dat het daarom ging, was de aanwezigheid van dergelijke middelen in voormalig Joegoslavië. Gele rook kon mogelijk op chloorverbindingen wijzen. Het gebruik ervan betekende volgens de NAVO-doctrines echter niet dat de chemische drempel werd overschreden.²⁴ Volgens Nederlandse handleidingen worden traangas (ortho-chloorbenzylideenmalonitril (CS)), chlooracetofenon (CN) en ook wel niesgas, difenylaminochloorarsine (DM), voor oefendoeleinden gebruikt ter simulatie van luchtbesmettende chemische strijdmiddelen en ter beteugeling van een oproer. Ze konden ook worden gebruikt om te tegenstander te hinderen door deze te dwingen een gasmasker te dragen. Blootstelling aan hoge doses kon, naast de gebruikelijke irritatie van ogen, slijmvliezen en huid, misselijkheid en verlamningsverschijnselen met zich meebrengen. De effecten van CS verdwijnen normaliter in 5 tot 10 minuten, de effecten van hoge concentraties CN binnen enkele uren en van DM bij hoge concentraties na ongeveer drie uur.²⁵ De KL Crisisstaf meende dat de strijdende partijen kennelijk gebruik hadden gemaakt van traangas en CS-gas. Deze middelen behoren niet tot de verboden chemische strijdmiddelen.²⁶

Begin 1995 groeide plotseling de vrees dat de oorlog door gebruik van chemische wapens zou escaleren. Een Brits bataljon nam in een ABiH-oefengebied noord van Maglaj een oefening waar van militairen in beschermende kleding met ontsmettingsmateriaal. Op de

²⁴ CRST. Fax G-2 Crisisstaf aan Lkol arts Wertheim, dtg 180910 Nov 94; Fax C-Dutchbat, ong, ong; fax SMO Dutchbat aan Support Command S2, 17 november 1995; fax Genie Opleidingscentrum 18 november 1994, zonder nr.

²⁵ Beginselen van de verdediging tegen chemische strijdmiddelen, MP 35-320 (1-89), VIII 1-6.

²⁶ Gebruik van deze middelen vestigde niettemin de aandacht op het vermogen van de Nederlandse eenheden in voormalig Joegoslavië zich tegen dergelijke middelen te verdedigen. De Nederlandse eenheden waren slechts uitgerust met een gasmasker en niet met beschermende kleding. Dat was in overeenstemming met het advies dat de VN aan troepenleverende landen gaf. De VN stelde op dit punt geen eisen. In voorkomende gevallen kon binnen 24 uur beschermende kleding vanuit Nederland worden geleverd. Binnen 72 uur zou iedere Nederlandse militair daarover kunnen beschikken. De Landmacht vervoerders dachten minder optimistisch over deze zaak. Materiaal lag weliswaar sedert juli 1993 klaar, al was dat niet bij iedereen bekend. Er stonden geen chauffeurs klaar om die 24 uur te halen en met de Luchtmacht waren evenmin regelingen getroffen. Om op een eventuele NBC-dreiging te kunnen reageren lag het meer voor de hand een voorraad in het gebied op te leggen. In een 'crash actie' NBC-uitrusting naar Srebrenica opvoeren was kansloos: er was een clearance van de Bosnische Serven benodigd. (CRST. Fax 730 Depoteenheid Nationaal Commando aan Crisisstaf/G4, 14/02/95, ong. Fax 812 Transportgroep, Sectie Vervoer (majoor M.A.M. van de Ven) aan CS en G4 Crisisstaf, 16/02/95, nr. Vleid/1602/052.) In mei 1995 waren NBC-verdedigingsmaatregelen binnen de KL Crisisstaf weer onderwerp van discussie. Opnieuw was de aanleiding een fax uit Simin Han. Bij een bezoek aan Norbat was gebleken dat deze eenheid, in tegenstelling tot Dutchbat, wel over een volledige NBC-uitrusting beschikte, al was volgens Norbat het dreigingsniveau laag. Zaken bleven echter zoals zij waren. (CRST. Fax A-Coy (SMI B. Bijkerk) aan KL Crisisstaf, 29/05/95.)

vraag naar het bestaan van een capaciteit voor chemische oorlogvoering bij de ABiH wilde de lokale bataljonscommandant niet antwoorden. Voor de Britten bevestigde dat het bestaan van chemische wapens en de wil die in te zetten.²⁷

Er waren in 1995 meer berichten over de mogelijke inzet van chemische wapens. Tachtig ABiH-soldaten waren naar het ziekenhuis van Tuzla overgebracht om te worden behandeld voor de effecten van het gebruik van gasgranaten bij gevechten rond de Stolice-toren ten oosten van Tuzla. Het bleek echter om traangas te gaan.²⁸ Ook berichten dat op 7 juni 1995 eerst één en later 21 Franse VN-militairen in Sarajevo in het hospitaal waren opgenomen mogelijk ten gevolge van chemische wapens, bleken onjuist te zijn: er was slechts één militair opgenomen nadat hij aan de rook van vermoedelijk een fosforgranaat was blootgesteld.²⁹ Het ging dus nog steeds om niet dodelijke wapens. Uit VN- en Nederlandse bron zijn geen verdere mededelingen over het gebruik van chemische strijdmiddelen in Bosnië bekend.

2. Chemische wapens ingezet tegen de colonne op weg naar Tuzla?

Na de val van Srebrenica en na aankomst van de colonne vluchtende mannen in Tuzla (zie hoofdstuk 1 van deel IV van het hoofdrapport), kwam het mogelijke gebruik van chemische wapens opnieuw aan de orde. *Human Rights Watch* deed hier onderzoek naar.³⁰ De aandacht ging daarbij uit naar het mogelijk gebruik van BZ-gas (tri-quinuclidinyl benzilate) dat in de arsenalen van de voormalige JNA (het Joegoslavische leger), onder meer in de vorm van 82- en 120 mm mortiergranaten, voorradig was. Het nieuwe Joegoslavië was niet toegetreden tot het Chemische-wapens-verdrag, en oude voorraden leken niet te zijn vernietigd, hetgeen de vrees voor een mogelijk gebruik van BZ door de Bosnische Serven aanwakkerde.³¹

Volgens de Nederlandse 'Handleiding NBC-Verdediging', behoort BZ tot de incapacitantia. Het is een rookloos middel dat in de zomer een besmettingsduur van één tot tien minuten heeft en een lage werkingssnelheid (van een tot vier uur). Via de ademhaling en het maagdarmkanaal treedt het gas het lichaam binnen. Uitwerkingsverschijnselen zijn een

²⁷ CRST. Uittreksel BritCavBat Milinfosum, 04/03/95; zie ook uittreksel Milinfosum Sector SW aan HQ BH Command, 04/03/95 en S2 SptCmd aan G2 Crisisstaf, 05/03/95, nr. 379.

²⁸ UNGE, UNPROFOR, Box, 115, File SNE Fax Out Jan-Jul 95. Hannah Yilma, CvAO SNE Tuzla to BHC FWD HQ, Enrique Agilar, DRSG/CAC, 09/04/95, fax nr. 7239.

²⁹ UNGE, ICFY, Box 234, File 6/15. Akashi to Annan, 12/06/95, No. MSC-1947; Janvier to Annan, 14/06/95, No. Z-992.

³⁰ *Human Rights Watch*, November 1998. Voor de meer technische aspecten van BZ zie p. 13-15 en Appendix A. De bevindingen op basis van interviews met 35 personen staan vermeld op p. 32-41.

³¹ *Human Rights Watch*, November 1998, p. 13.

snelle pols, droge mond, rusteloosheid, geheugenverlies, verwarring en zinsbegoocheling. Gebruik van een gasmasker biedt voldoende bescherming; beschermende kleding is niet nodig.³²

Een uit 1981 stammende JNA-doctrine geeft aan dat BZ bijzonder geschikt is om gewapende groepen in een hinderlaag zodanig te desoriënteren dat zij niet langer als gevechtseenheid kunnen opereren, waardoor het doden of gevangenneming wordt vergemakkelijkt. BZ veroorzaakt na ongeveer een uur geestelijke verwarring die enkele uren tot dagen kan aanhouden. Vooral in terreingedeelten waar de mogelijkheid tot ontsnapping gering was, zoals in het beboste en ruige terrein op de route van Srebrenica naar Tuzla, zou gebruik van BZ effectief kunnen zijn, temeer daar BZ ook kon leiden tot het uitbreken van onderlinge gevechten, schreeuwen, in het wilde weg schieten en het verlaten van schuilplaatsen.

Human Rights Watch concludeerde dat gebruik van BZ niet kan worden uitgesloten, maar dat harde bewijzen ontbreken. Het was niet mogelijk gebleken kleding van slachtoffers te onderzoeken op sporen van BZ. Een Fins onderzoek waarvan de resultaten in juli 1997 waren gepubliceerd kon in kleding die op een berg was gevonden waar zwaar was gebombardeerd geen sporen van BZ aantonen.³³

Human Rights Watch was zich bewust van de beperkingen van het onderzoek. De meeste getuigen hadden zich in het voorste deel van de colonne bevonden die minder aan bombardementen was blootgesteld dan het achterste deel. Daar vielen de meeste slachtoffers, waardoor het moeilijker was getuigen te vinden.

Human Rights Watch wijst er bovendien op dat herinneringen aan de tocht naar Tuzla met de nodige omzichtigheid moeten worden benaderd. De tocht was één grote verschrikking, en de opgelopen trauma's waren groot. De mensen waren ingesteld op overleven en niet op het gedetailleerd waarnemen van bijzondere gebeurtenissen. De waarnemingen konden mede zijn beïnvloed door het feit dat degenen die de toch aflegden wisten dat chemische wapens zich in het Joegoslavische en bijgevolg Bosnisch-Servische arsenaal bevonden. Een aantal getuigen vermoedde tevoren al dat chemische wapens zouden worden ingezet. Berichten daarover waren ook al voor het onderzoek van *Human Rights Watch* in Bosnische kranten

³² VS 3-755/1, *Handleiding NBC-Verdediging*, uittreksel.

³³ UN High Commissioner for Human Rights, 'Report of the Finnish Forensic Expert Team', G/SO 214 (77-5)BMA/cmc (July 8, 1997), aangehaald *Human Rights Watch*, November 1998, p. 43. Het tijdschrift *The Lancet* besteedde eveneens kort aandacht aan deze zaak. Opmerkelijk daarbij was dat het tijdschrift noemde dat een Fins/Nederlands team dat onderzoek had uitgevoerd (*The Lancet*, Vol. 351, No. 9114, 19/05/98, p. 1498). Navraag bij het Prins Maurits Laboratorium van TNO leerde dat van Nederlandse betrokkenheid geen sprake was geweest (Gesprek directeur PML L.M. Lutje Schipholt, 24/10/99).

verschenen en zijn hierboven beschreven. In een interview met het blad *Ljiljan* verklaarde de gezaghebbende Avdo Hasanović, directeur van het ziekenhuis in Srebrenica, dat tijdens de tocht naar Tuzla gifgranaten waren afgevuurd en dat ook de waterbronnen waar de vluchtenden uit putten waren vergiftigd. De mensen gingen daardoor hallucineren en beeldden zich in dat zij plotseling oog in oog stonden met Bosnische Serven; daarop zouden zij gereageerd hebben door te schieten op bekenden, of door zelfmoord te plegen om zich niet te hoeven overgeven. Hasanović zei zelf dergelijke invloeden te hebben ondervonden van het drinken van water, maar bevestigde ook dat de effecten mede waren veroorzaakt door voedseltekort, vermoeidheid, slapeloosheid en de voortdurende druk van de Bosnische Serven.³⁴

Deze laatst genoemde elementen trokken vooral als verklaring voor het hallucineren de aandacht van een van de *Human Rights Watch* onderzoekers, de Brit Alistair Hay van de *Leeds School of Medicine*. Hij publiceerde in *Medicine, Conflict and Survival* een eigen artikel. Al overlappen deze beide studies elkaar deels, het heeft er veel van weg dat *Human Rights Watch* erop was gebrand het gebruik van chemische wapens aan te tonen, terwijl Hay op basis van dezelfde getuigen voor de waargenomen verschijnselen een psychische verklaring probeert te vinden.

Weliswaar geeft het *Human Rights Watch*-rapport ook andere verklaringen voor het ontstaan van hallucinaties dan door chemische wapens, maar Hay concentreert zich op psychische oorzaken. Verschijnselen die zich tijdens de tocht naar Tuzla openbaarden, leken Hay vooral het gevolg van stress, uitputting en het drinken van vervuild water en de voortdurende dreiging van de VRS. Onder normale omstandigheden loopt volgens hem een tot twee procent van alle individuen de kans schizofreen te worden, en juist deze mensen konden onder grote druk psychotisch worden. Bij gebruik van chemische munitie zouden veel meer personen en groepen last moeten hebben gehad van psychotische verschijnselen of vreemd en agressief gedrag. Dat had het geval moeten zijn bij gebruik van chemische munitie. Al sloot Hay het gebruik ervan niet uit als oorzaak van hallucinaties, het was zijns inziens waarschijnlijker dat dit aan psychologische verschijnselen bij individuen moest worden toegeschreven. Volgens de in het artikel aangehaalde Bosnische arts Ilijaz Pilav nam het aantal hallucinaties na elke VRS-aanval toe. Veel van deze mensen raakten hun oriëntatievermogen kwijt en gaven zich over. Zelfmoorden onderweg leken ook een gevolg van de enorme stress te zijn. Wetenschappelijke literatuur ondersteunt Hays veronderstelling

³⁴ *Ljiljan*, 08/05/96. Hasanović verklaarde ook dat de colonne met granaten werd bestookt vanuit helikopters en landbouwvliegtuigen. Daar zijn echter geen aanwijzingen voor.

dat er andere oorzaken waren voor afwijkend gedrag dan het gebruik van BZ. Sluitend bewijs voor het gebruik van chemisch wapens was er volgens hem niet.³⁵

Het hoofd van de inlichtingensectie van 24e Divisie van de ABiH in Živinice, majoor Šemsudin Muminović, vertelde *Human Rights Watch*:

We volgden alles wat er gedurende de dagen van de mars voorviel met onze af luisterapparatuur. De meeste gegevens kregen we door het luisteren naar Servische radioverbindingen. We leerden uit hun berichten dat in Konjević Polje, Nova Kasaba, Udrč en Kamenica de VRS in hinderlagen traangas gebruikte en psychochemische middelen. Volgens de informatie die we ontvingen was het doel van de VRS om de colonne in kleinere groepen op te breken.³⁶

De door de ABiH aan het NIOD ter beschikking gestelde transcripties maken echter geen melding van traangas of chemische middelen. Volgens majoor Muminović waren de banden getranscribeerd en vervolgens opnieuw gebruikt en waarmee de gegevens verloren waren gegaan.³⁷

De inhoud van deze berichten kon dus niet worden geverifieerd. Dat de VRS met BZ gevulde geweer- of handgranaten gebruikte – deze zouden zich ook in de Joegoslavische arsenalen bevinden – lijkt door de zeer korte afstand waarop dergelijke middelen worden ingezet minder waarschijnlijk; het zou zijn opgemerkt, en niemand zag VRS-soldaten gasmaskers dragen. In de dagen van de val van Srebrenica waarschuwden weerberichten bovendien voor onweer met windstoten. Dat maakte het gebruik van het middel voor de VRS niet geheel van gevaar voor de eigen troepen ontbloot en bepaald minder effectief.

Interviews boden *Human Rights Watch* onvoldoende houvast om gebruik van BZ aan te tonen. De verschillende getuigen spraken vooral over het gebruik van rookgranaten, waarbij granaten met blauwgroene, groene, rode, paarse, grijze en gele rook was opgemerkt.³⁸ Dergelijke rookgranaten kunnen echter ook zijn gebruikt om inslagen te markeren in bebost gebied of om de positie van de colonne aan te geven.

Situatierapporten van de Zvornik Brigade van de VRS vermeldden inderdaad het gebruik van rookgranaten. Zo werden op 14 juli 20 stuks 155 mm-rookgranaten op de naar

³⁵ Alistair Hay, 'Surviving the Impossible: The Long March from Srebrenica. An Investigation of the Possible Use of Chemical Warfare Agents', *Medicine, Conflict and Survival*, 14(1998) pp.120-155. Karel Knip wees op dit artikel in *NRC Handelsblad* van 24/04/98.

³⁶ *Human Rights Watch*, November 1998, p.43.

³⁷ Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99; *Human Rights Watch*, p. 43.

Tuzla onderweg zijnde colonne afgevuurd. Voor de dagen daarvoor ontbreken gegevens. In de dagen daarna echter maken de rapporten geen melding meer van het afschieten van rookgranaten.³⁹

In de door het NIOD gehouden interviews kwam evenmin weinig substantieels naar voren over mogelijk gebruik van gifgas. Wel waren verhalen over het gebruik ervan wijd verspreid. Naast vermeend gebruik van gifgas werd ook op andere mysterieuze verschijnselen gewezen. Er deden verhalen de ronde dat op de wegen langs de route flessen met honingkleurig water zouden zijn achtergelaten. De inhoud van de flessen zou alleen in Servië kunnen zijn geproduceerd. Mensen die er van dronken werden gek en begonnen op elkaar te schieten.⁴⁰

Eén geïnterviewde, Hamdija Fejzić, plaatsvervangend burgemeester van Srebrenica, zei weliswaar niets gemerkt te hebben van artilleriebeschietingen met chemische granaten, maar wel in rivieren kleine zakjes met onbekende inhoud te hebben opgemerkt. Er viel echter geen effect van aan te wijzen. Mensen dronken ook modder en vervuild water. Sommige mannen die hysterisch werden konden door weer tot rede worden gebracht door hen in het gezicht te slaan. Anderen werden krankzinnig en bliezen zichzelf op. Een dertigjarige doofstomme man werd vlak voor het bereiken van eigen gebied gek, rende weg en niemand kon hem meer inhalen. Fejzić meende dat de hitte en het gebrek aan water eerder de gekte veroorzaakten. Angst was sterk aanwezig, ook bij mensen die eerder gevechtservaring hadden opgedaan en zich dapper hadden gedragen.⁴¹

Ook de tocht vanuit Žepa naar het gebied van de Moslim-Kroatische Federatie, twee weken later, trok de belangstelling van *Human Rights Watch*. Het bood aanknopingspunten voor een vergelijking. Gedurende die mars ondervonden de mannen vergelijkbare omstandigheden: gebrek aan voedsel, water en slaap. Ook hier vormde de VRS een voortdurende dreiging. Wel hadden er minder beschietingen plaats en verplaatste men zich niet in één grote colonne, maar in kleine groepjes. Maar ook de uitbraak uit Žepa en de tocht van de mannen naar Tuzla brachten ontberingen: men brak ongeorganiseerd door de VRS-linies, terwijl er eigenlijk nauwelijks VRS-militairen waren. Men schoot op elkaar, terwijl dertig meter verderop de VRS zat. Ook deze tocht was een grote verschrikking.

³⁸ *Human Rights Watch*, November 1998, p. 22-25.

³⁹ ICTY, (IT 98-33), OTP Ex. 597/a. Command of the 1st Zvornik pbr to Command of the Drina Korps, 15/07/95, No. 06-217.

⁴⁰ Interview Salih Brkić, 02/02/98.

⁴¹ Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

Vanuit Žepa nam men globaal dezelfde route als die eerder van Srebrenica naar Tuzla was gevolgd. Iemand die de tocht aflegde verklaarde: ‘van Žepa naar Tuzla had ik niets te eten.’ Rond Konjević Polje lagen veel lijken die door het warme weer een lijkenlucht begonnen af te geven. Op 18 juli bevonden zich bij Konjević Polje tweehonderd man VRS met honden, die probeerden de mannen te omsingelen en naar de weg te geleiden.⁴² Van de door *Human Rights Watch* ondervraagde mannen was echter niemand zich bewust van hallucinaties of afwijkend gedrag.⁴³

Hoewel het *Human Rights Watch*-rapport dus geen bewijs leverde, wees de organisatie er wel op dat Amerikaans militair personeel in de zomer van 1996 overlevenden van Srebrenica had geïnterviewd en dat de resultaten daarvan het vermoeden van het gebruik van een ‘chemical incapacitant’ zouden hebben ondersteund. Ook zou eind 1996, begin 1997 een groter Amerikaans militair onderzoek zijn uitgevoerd. Gegevens daarover waren niet vrijgegeven, maar aangenomen mag worden dat de Amerikaanse regering bij elk redelijk vermoeden van gebruik van chemische wapens dat in de openbaarheid zou hebben gebracht.

Na publicatie van het *Human Rights Watch* rapport ontkende de Amerikaanse regering kennis te hebben van het gebruik van gifgas tegen de vluchtende Moslims. Wel zou traangas zijn gebruikt. Diverse onderzoeksteams hadden het gebruik van chemische wapens onderzocht, maar geen bewijs gevonden voor het gebruik van wapens die onder het Chemische-wapens-verdrag van 1993 vielen.⁴⁴

Naar het oordeel van het Prins Maurits Laboratorium bezaten de Bosnische Serven weliswaar BZ, maar over gebruik van dat gas in Bosnië bestonden alleen geruchten en had onderzoek geen feiten aan het licht gebracht.⁴⁵

In Nederland leidde het rapport van *Human Rights Watch* tot Kamervragen. De Nederlandse regering stelde zich op het standpunt dat tot dusverre niet was duidelijk gemaakt dat in Bosnië chemische wapens waren ingezet of voorraden van de voormalige JNA waren gebruikt. Ook de in Den Haag zetelende *Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons* (OPCW) bleek niet over aanwijzingen te beschikken. Bij het antwoord op de vraag of nog nader onderzoek werd verricht verwees de Nederlandse regering naar het door de VN

⁴² Vertrouwelijk vraaggesprek 51.

⁴³ *Human Rights Watch/Helsinki*, November 1998, p. 40-41.

⁴⁴ (overgenomen van *Reuters*): ‘Geen bewijs gifgas in Bosnië’. *NRC Handelsblad*, 28/11/98.

⁴⁵ Gesprek directeur PML L.M. Lutje Schipholt, 24/10/99.

aangekondigde ‘allesomvattende rapport’ over de *Safe Area Srebrenica*.⁴⁶ Het in november 1999 uitgebrachte VN-rapport ging op deze vraag echter niet in.⁴⁷

3. Conclusie

Alhoewel de Bosnische Moslims over chloorgas beschikten en dreigden hiervan gebruik te maken, is er geen enkel bewijs dat dit ingezet is. Er zijn geen aanwijzingen dat de Bosnische Serven over strijdgassen beschikten. Tijdens de oorlog in Bosnië waren verhalen over een mogelijk gebruik van chemische middelen wel wijdverspreid, maar voor zover deze zijn ingezet, ging het nooit om het gebruik van dodelijke middelen, maar veeleer om traangas en rook. Door geruchten en berichten in de media over gebruik van chemische wapens is verklaarbaar dat de mensen rekening hielden met de inzet ervan en verschijnselen die daar op zouden kunnen wijzen, al gauw aanmerkten als feitelijk gebruik van een chemisch wapen. Zo meende de *War President* van de Opština (gemeente) Srebrenica, Osman Suljić, dat de VRS al tijdens hun offensief tegen Srebrenica chemische wapens inzette.⁴⁸

In het bijzonder bij de naar Tuzla vluchtende colonne werden vreemde verschijnselen in verband gebracht met het gebruik van chemische wapens. De Bosnische Serven vuurden zware rookgranaten op de colonne af, die de gedachte hebben kunnen doen postvatten dat het hier om chemische middelen ging. Ook moeilijk te verklaren verkleuringen in waterlopen droegen daar aan bij. Langs de route waarlangs de colonne zich bewoog bevond zich bijvoorbeeld geen bauxiet dat het water had kunnen doen kleuren. Wel werd er op gewezen dat gele verkleuring van het water veroorzaakt had kunnen zijn door klei die door passerende mensen in beweging was gebracht.⁴⁹

De verklaring voor het vermeende gebruik van chemische wapens moet dan ook eerder gezocht worden de in omstandigheden waaronder de tocht naar Tuzla plaatshad. Angst, confrontatie met de dood, onvoldoende rust, gebrek aan voedsel en water en het niet kunnen verklaren van verschijnselen als gekleurde rook hebben mogelijk tot de conclusie geleid dat het hier om chemische wapens ging. Dat een aantal mensen hallucineerde, versterkte deze mening. Deze veronderstelling houdt echter bij gericht onderzoek geen stand.

Tot slot moet worden gewezen op de grote verschillen tussen de mannen die vanuit Srebrenica en die vanuit Žepa naar Tuzla vluchtten. Weliswaar ging het om kleinere aantallen,

⁴⁶ TK, vergaderjaar 1998-1999, Aangangsel, 1001 (16/12/98).

⁴⁷ Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly Resolution 532/35 (1998).

⁴⁸ NIOD Coll. Theunens. Debrief of UNMO's from the Srebrenica enclave, 23 July 1995.

⁴⁹ Interview Rajko Dukić, 14/06/00.

maar de groep die vanuit Žepa exfiltreerde telde aanzienlijk minder slachtoffers. Vrijwel alle ABiH-militairen slaagden erin te ontsnappen, en zij arriveerden in betere conditie in Tuzla. De commandant van het 2e Korps, Sead Delić, schreef dit er aan toe dat de zaken in Žepa veel beter waren geregeld dan in Srebrenica. Bovendien was de tocht van daaruit beter georganiseerd, en was men in kleine groepjes door het terrein getrokken.⁵⁰

De verschrikkingen verschilden overigens weinig. Ook hier werden de mannen geconfronteerd met de dood, honger en een achtervolgende VRS. Toch was het opmerkelijk dat zich, anders dan bij de colonne vanuit Srebrenica, geen hallucinaties en andere verschijnselen voordeden die konden worden geïnterpreteerd als het gevolg van het gebruik van chemische wapens door de VRS.

⁵⁰ *Dani*, 17/03/00, interview Vildana Selimbegović met generaal Sead Delić.